

Kocsis Miklós – Kucsera Tamás Gergely

Művészet – Szabadság – Humor – Erkölcs

■ Az emberi jogok – modern kori – megfogalmazása több mint kétezer esztendő (természet)jogi vizsgálódáson alapul. A(z) (állam)polgári jogok a francia forradalom óta eltelt százötven esztendőben a nemzeti jogrendekben elsődlegesen politikai jogokként fogalmazódtak meg; azt az általános igényt, hogy ezeket univerzális jogként kezelje az emberiség, alapvetően a két világégés kataklizmája, a II. Vatikáni Zsinat katolikus nyitása, valamint a kétpólusú világrend diktatórikus felének megszűnése eredményezte.¹

A különböző nemzetközi és szupranacionális szervezetek tevékenysége és az általuk megalkotott egyezmények eredményeként mára elmondható, hogy ezekben a tárgykörökben világszerte hasonló módon rendelkeznek a jogalkotók a nemzeti jogszabályaikban (általában, elsődlegesen alkotmányokban).

Ezek az egyezmények és alkotmányok „jogiasítják” és ezzel – homogenizálva a heterogént – a társadalmi létezés egy területére helyezik az egyének egyediségét, személyiségét, illetve az ebből fakadó egyéni és kollektív jogait, autonómiáját, szabadságát, ezzel univerzális jogként megfogalmazva olyan állításokat, amelyeket korábbi történelmi korokban – akár az „örök Igazságból” levezetve – kötelezettségként határoztak meg. A jogegyenlőség elve feltételezi – de nem bizonyítja – a „születéstől fogva” meglévő (személyes szellemi, lelki, testi adottságok, tehetségek) természeti és társadalmi egyenlőséget, erre alapozza a liberális jelzővel is ellátott parlamenti vagy alkotmányos demokráciának nevezett társadalmi-politikai berendezkedést.

Az emberi jogok univerzalizálásának eredményeként az azonos tartalmú vagy hierarchikusan egyező státusúak egyéni – netán csoportos – érvényesítése kollízióhoz, konfliktushoz, sokszor antagonizmushoz vezet, aminek alapvetően az az oka, hogy az alkotmányos szabadságjogokat jellemzően pozitív állításként definiálják – ezekben az esetekben kevésbé jellemző a via negativa logikai-szemantikai eljárás.

Erre a szellemi koncepcióra alapulva a demokratikus társadalmi berendezkedést mint a (közel) azonos (jogegyenlőségen alapuló) helyzetből kommunikálók közösségét is szokták jellemezni.

A leírt – általánosan liberálisnak mondott – bölcséleti-antropológiai, illetve jogi, politikai és filozófiai koncepcióval szemben létezik egy nem az egyént és érdekeit kiindulópontként felfogó, hanem az embert már eleve közösség(ek) – család, lakóközösség vagy nemzet, vallási, felekezeti, továbbá egy adott erkölcsi rendbeli hovatartozás, hagyománykörhöz eleve kötődés – részeként és eltérő – személyes és társadalmi – adottságokkal leíró, úgynevezett konzervatív hagyomány. Emiatt nincs univerzális konzervatív politikai vagy jogi modell, ez a bölcsélet a különbözőt (heterogént) valóban különbözőként (és nem-homogenizálhatóként, nem homogenizálándóként) fogja fel. A személyes szabadság nem egyéni jellemző, hanem a társadalomban élés szükségességéből fakad, nem kizárólag jogok gyűjteménye, hanem köteleességeké (korlátoké) is.

A liberális állameszme a különbözőségeket a jog kereteiben homogenizálja: így például a vallások egymás mellett élését a szekularizált államban a vallásszabadság és tolerancia elvi párosával kívánja biztosítani. Ennek gyakorlati problémáit a mai európai társadalmakban kialakuló nemkeresztény – többnyire muzulmán – civilizációs enklávék már mutatják: hogyan – és meddig – tudja tolerálni a liberális-szekuláris állam azt, hogy egyes állampolgárai vallási – és ebből fakadóan kulturális – meggyőződésük alapján mást tartanak jognak, kötelességnek, erkölcsi értéknek? Mi van, ha valaki számára bizonyos értékek választásának lehetősége paradigmátikusán értelmezhetetlen (pl. nem választhatom meg nemzetem, vallásom, mert beleszülettem), és e felfogás szerint az ember személyiségének inherens részét képezik ezek a nem választott jellemzők?

E megállapítás központi jelentőséggel bír jelen írás témája, a művészeti humor szempontjából. E konser-

vatív modell kevésbé kiemelt jellemzői az előbb leírtak, amelyeket a (hagyományokon alapuló) folyamatosság, a (nem választáson, személyes vagy csoportdöntésen alapuló) szilárdság fogalmaival is jellemezhetünk, de mindez nem jelent statikusságot, illetve változatlanságot.

A probléma nem az értékek harcában rejlik, hanem abban, hogy sokan elvetik a liberális felfogást. Azt állítják, nem emberi döntés, választás és szabályozás kérdése, hogy mit tekintünk értéknek, illetve, hogy vannak mások által „értékeltetetlen értékek”, s ha nem is értékeltetetlenek, nem sérthetőek. Ezen – az öröknek tartott, nem emberi kreáció alapján létező – értékeknek a megsértése már az is, ha emberalkottaként tekintenek rájuk, továbbá eme értékek akkor is sérülnek, ha választhatónak, értékeltetőknek állítják be őket. Sokak számára ilyen, mások által erős minősítés alá nem vonható érték az élet szentsége, a vallási meggyőződés, a nemzeti hovatartozás.

A művészi kifejezések – képek, szobrok, egyéb művészi formák – a „szólás” kategóriájába tartoznak, így a véleménynyilvánítás² szabadságának oltalma alá sorolhatóak. Éppen ezért a művészetek cenzúrája, korlátozása ugyanúgy megengedhetetlen, mint más véleményeké. A művészetek ráadásul általában a fokozottan védett, politikai „szólások” körébe tartoznak, mivel a művészet jórészt a közélet aktualitásaival foglalkozik.³

Kifejezetten nevesítve először a XX. század elején megjelenő alkotmányokban szabályozták, más gazdasági, szociális és kulturális jogokkal együtt. Ezek alapján e két jog ún. második generációs alapjog, ám a művészet szabadsága, mint kifejezési forma, már a véleménynyilvánítás szabadságában implicit módon megfogalmazódott,⁴ így az egyik legrégibbi első generációs jogok közé sorolható.⁵

A jogi elemzésben való továbblépés előtt fel kell tennünk néhány kérdést.

Működik-e a művészetben a fentiekben leírt demokraciáfelfogás?

A kiválóság – tehetség – alapján (is) léteznek-e az ismert és elismert művészek között akár a díjak, akár a honoráriumok terén elismerésbeli különbségek?

Továbbá az is állítható, hogy a művészek (adott) művészetük terén meglévő nagy(obb) tehetségét a nemművész evidensként fogja fel. Ez önmagában is az eltérő lehetőségek megkülönböztető jegye, hiszen a művészet eszközeivel kommunikáló művész a „saját terepén” mindenképpen előnyben van a nemművésszel szemben, ez utóbbinak, ha „válaszolni” akar az alkotásra – amelyet személyéhez szólónak tart –, általában más eszközöz kell folyamodnia, mint a művésznek. Így van ez akkor is, ha a művész művészeti tevékenysége során – úgy is mint a művészet s úgy is mint

a szólás szabadságát megélt közéleti szereplő – egyes társadalmi jelenségekről a humor eszközeivel szólóan jelenít meg, kommunikál valamit.

Ezzel az értelmezéssel a magyar Alkotmánybíróság a véleménynyilvánítás szabadságát a művészet szabadságának alapjaként jelölte meg. Ám ahogy a fa ága is túlnő a gyökerén, úgy a művészet szabadsága is eltérő többlettulajdonságokkal rendelkezik, és meghaladja az anyajogát megtestesítő szabad véleménynyilvánítást, amely – az alaptörvényi és alapjogi dogmatikában való elhelyezés mellett – legszembetűnőbben az Alkotmánybíróság állásfoglalásaiban jelenik meg.

Meggyőződések és vélemények művészi kifejezése⁶

A művészet szabadsága nemcsak a „l'art pour l'art” alkotást garantálja, hanem az olyan művészetet is, amely meghatározott szellemi meggyőzés szolgálatában áll.⁷ Ebben az esetben az alkotó egy bizonyos nézet tartalmának művészi kifejezést „adományoz”. Így a művész a művészi szabadság oltalma alatt politikai, világnézeti vagy gazdasági területen is megnyilvánulhat.⁸ Ez arra vezethető vissza, hogy a művészet szabadságának alapjogi magja a véleménynyilvánítás szabadságában jelölhető meg, amit az Alkotmánybíróság is megerősített: „a művészi élet szabadságához való jog lényeges tartalmát [...] a művészi alkotásban megjelenő vélemény szabad kinyilvánítása, tehát a műalkotások nyilvánosságra hozásához való jog jelenti.”⁹

A humor megjelenése a jogi szabályozás és a művészet metszéspontjában

A művészet alapjogi szabályozása, esztétikai semlegesége¹⁰ okán a humor művészeti megnyilvánulását is védelemben részesíti. Ennek legtipikusabb megjelenése a kritika, a karikatúra, a paródia és a satíra művészi formái. E művészeti kifejezések sajátága azonban szintén nem korlátozható az alkotmányjog körében. A német Alkotmánybíróság mércéje alapján a fenti művészi formákban létrejövő kifejezések megmérettetése a mondanivaló (*Aussagekern*) és a megformálás (*Einkleidung*) vizsgálata alapján történhet, amelyben a mondanivaló sérelmes volta meghatározóbb a megfogalmazáshoz képest.¹¹ A művészet szabadsága alapjogi rendszeréből következően viszont a megformálás kerül előtérbe, mivel ez eredményezi a véleménynyilvánítás szabadságától való elválását.¹² Ez a kettősség teszi érdekessé a művészet szabadságának alapjogát: az adott vélemény művészi voltának kérdésében a megformálás az irányadó, míg a tartalom az esetleges megsértések és kollíziók feloldásakor válik relevánssá.

Hangsúlyozni kell viszont, hogy nem helytálló az olyan kijelentés, amely szerint az erkölcstelen, erkölcsellenességet közvetítő alkotás alkotmányjogi értelemben nem tekinthető művészetnek.¹³ Az alkotmányi művészetfogalom ugyanis az erkölcs szempontjából semleges, a művészet fogalmi tartalma nem függ az alkotás erkölcsös, illetve nem erkölcsös mivoltától.¹⁴

A humoros művészi kifejezés alapjogsértő volta

Megannyiszor találkozunk olyan helyzetekkel, amikor egy humoros vélemény negatív felhanggal társulva sértő lehet meghatározott személyre, személyekre. Nincs ez másképp a művészi köntösbe csomagolt humornál sem. A kérdés csak az, hogy ezek (alap)jogi megítélése minek minősül.

A művészet szabadsága jó néhány alapvető joggal kerülhet összetűzésbe, amely kollízióknak a feloldása mindig az ellenpólust képviselő alapjoghoz kapcsolódik. Mivel azonban a művészet szabadsága a vélemény szabadság jogából származik, korlátozhatóságának kérdése is – kisebb eltéréssel¹⁵ – megegyezik az „anyajogra” vonatkozó szabályokkal. Így a művészi alkotás szabadságának és terjesztésének határai egyaránt a szükségességi-arányossági teszt által húzandók meg.¹⁶ Ennek értelmében pedig a művészet szabadságának kizárólag az emberi méltóság előtt kell meghajolnia, más alapjogok nem lehetnek korlátozói.¹⁷

Természetesen itt a mondanivaló emberi méltóságot sértő volta alapozza meg a jogsértést, a megformálás ezt csak erősíti vagy enyhíti, ezért lényegesen kisebb is annak az esélye, hogy kizárólag a művészi forma legyen sértő.¹⁸

Végezetül konklúzióként levonható, hogy a művészet szabadságával kapcsolatos kollíziók legtöbbször feloldhatók az Alkotmánybíróság szükségességi-arányossági tesztje által, viszont ki kell emelni, hogy számos esetben csak látszólagos alapjogütközésről van szó, mivel jogi eszközök nélkül is kezelhető a konfliktus.¹⁹

Mindez máshonnét szemlélve

„... mindaz, amit a politikai fogalmáról mondunk, csupán 'egy mérhetetlen probléma elméleti körülhatárolásának' tekinthető. Más szavakkal kifejezve, meghatározott jogtudományi kérdések számára kell kijelölni az elméleti tematikát...” – írta Carl Schmitt.²⁰

Nem a schmitti gondolat útján haladva – bár akár azon is el lehetne jutni²¹ – szűkebben vett témánkhoz, hanem egy másik előző századi gondolkodó segítségével meggyünk tovább.

Martin Heidegger *Bevezetés a metafizikába* című írása szerint minden világ szellemi, s csak az ember világalkotó teremtmény. Tanára fogalmának meghatározóan más

jelentést adva, Hannah Arendt a kommunikációra alapozza az emberi világot, azaz az emberek világát.

Ez a világ a politika maga. A politika az emberi létezés autentikus – beszélgetéseket folytató és cselekvő – létezési formája; az ebben az értelemben vett közszféra, illetve közügyek nem a politikai hatalomért folytatott-folytatandó harcot jelentik, hanem a közösségi ügyekkel való foglalatosságot. Arendt így ír erről: „Csakis az egymással-beszélés szabadságával születik meg egyáltalán a világ mint olyasmi, amiről beszélni lehet a maga minden oldalról látható objektivitásában. Egy-valóságos-világban-élni és másokkal-róla-beszélni, alapjában véve ugyanazt jelenti...”²²

Az arendti felfogású tömegtársadalomban a művészetek – ő ezen a tárgyiasult alkotásokat érti – a szórakoztatásnak alávetettek, azaz rövid élettartamú tömegkulturális fogyasztási cikkeket termelnek.²³ A leírt helyzetben nem a valóságos világban „beszélő” művészről van szó, hanem a szórakoztató termék gyártójáról.²⁴ Arendt az igaz művészre – ugyanúgy, ahogyan a politikusra – mint közéleti szereplőre gondol. Közös feladatuknak tekinti, hogy fenntartsák a szabad beszéd lehetőségét biztosító közösségeket. A politikus a maga közéleti szereplésével, a művész az utókor számára is értelmezhető alkotásokkal teszi ezt, s mindketten elfogadják, hogy tevékenységüket embertársaik ítélik meg.²⁵

A politika ilyen értelmű felfogása szerint a közéleti tettek egy része a társadalom felől nézve jelentéshordozó, e tettek – akár művészeti alkotások – szimbolikus aktusok – azaz az absztrakt politikai szimbólumokhoz hasonlóan a művészeti formáknak is kifejezést hordozó szerepük van. Egy művészeti alkotás sem szándéka sem eredménye szerint nem feltétlenül politikai tett, de akár az is lehet (akár szándékkal, akár akaratlanul), így a közönség, a közvélemény (esetünkben a politikai közösség) egy része akár máshogy is értékelheti az adott alkotást, mint mások (akár a többség).²⁶

Ez a liberális demokrácia egyik alapvető jellemzője: egy jogi értelmű homogenizáció nem eredményez az emberi létezés minden területén egységesítést, egységesülést. Így ami a kommunikáció során az egyiknek megnyugtató, örömet szerző, megtisztelő, elégedettségre okot adó, addig ugyanez a másiknak fenyegető, bánatot okozó, sértő, elégedetlenség tárgyát képező. Továbbmenve: az ember ambivalens lény,²⁷ ismeri – akár részben osztja is – a másik álláspontját – néha még az ellenfele véleményét is –, és ettől akár tömegesen is elbizonytalanodik.

Mindez azért fontos, mert ugyanannak az empatikus jellemzőnek egy másik oldala, amely jellemző, értelmes-

sé teszi a célzott kommunikációt, az irányított közlést (hiszen van egy vélelmem arról, mi is lesz, lehet a hatás). A hatás, amelynél a direkt – innen oda irányuló – hatáson túl a visszahatást, illetve a további hatásokat is feltételez(het)i a szimbolikus aktusok végrehajtója.

Ezzel a mechanizmussal számol(hat) a művészi humor alkotója (megjelenítője) is.

A humor célzott üzenet, szándékolt hatással bír, közönséget feltételez. A közönség – az alkotó szándékai szerint is – nem feltétlenül homogén: van, akinek a megnevetése, van, akinek az önreflexiója a cél. Így van ez a humor leginkább oppozíciós jelenségeinél is: a karikatúránál, a satíránál is, amelyek a gúny, az élc eszközeit használják.

Az alkotó (megjelenítő, azaz előadó) művészt védi a művészet szabadsága. Célja elérni a szándékolt hatást.

A humor – satírában vagy karikatúrában való megjelenése – sértheti az abban – nem éppen eufémikus módon – megjelenítettek emberi méltóságát. Hogy mily mértékben, az eltérően ítékelhető meg.

Elvárható, hogy a művész is elviselje a kritikát, mint ahogyan egy humoros alkotásban megjelenítettekől is el lehet várni ugyanezt; nem lehet tudni, hogy hol húzódnak a tűrés–nemtűrés határai, de az is igaz, hogy aki – akár művészként – mindig a határokat feszegeti, abba a helyzetbe kerülhet, hogy kontinuos vagy vissza-visszatérő tevékenységétől mások feszültségben, megbántottságban – esetleg félelemben – élnek.

Ekkor kialakulhat az a helyzet, amikor a kommunikáció elvi vagy gyakorlati lehetősége megszűnik, s ezzel a liberális demokrácia jogállami modellje az adott szituációhoz kötöten – a személy- vagy csoportközi viszonyokban – működésképtelenné válik; amihez elég az is, hogy egyesek (akár eleve) működésképtelenné tartásuk a nevezett modellt.

Ilyen helyzetek akkor alakulhatnak ki, ha a művészeti humor olyan lelki, szellemi, esetleg fizikai területeket, jellemzőket vesz célba az adott személy vagy közösség vonatkozásában, amelyen – felfogása szerint – az nem tud, vagy ha tudna, akkor sem akar változtatni. Ilyenek lehetnek a vallásos, hitbéli kérdések. Az ezekkel kapcsolatos humor – sokak által – nem egy választhatónak, változtathatónak tartott területet („a személyiség Istentől kapott, öröktől való része”, „isteni tanítás” stb.) tesz a művészeti alkotáson keresztül a társadalom egésze (mások mellett laikusok, más hitűek előtt is) mint közönség előtti kommunikáció tárgyává.²⁸

Ekkor a kommunikáció – a művészeti humor tárgya, az alkalmazott művészeti eszközök vagy ezek használatának gyakorisága okán – megszűnhet. Az arendti értelemben vett művészi szerep: a szabad beszéd lehetőségét biztosító közösségek fenntartása eltűnik. Ekkor alkotó és közön-

ség között a világ elillan. A világ, amely a demokratikus állami berendezkedésben a jupon keresztül szabályozza a személyközi viszonyokat, akár a konfliktusokat is.

Ebben az esetben mindegy, hogy ki volt a „jogfosztó”, a „jogot megsértő”, vagy ki a „jogától megfosztott”, a viszonyra a korábban már leírt jogonkívüliség válik jellemzőjévé. Ha az egyik félben (vagy többekben) kialakul valaki másról (másokról) a totális ellenség képe, akkor az állam jogi, szabályozó szerepe már nem feltétlenül elégséges.

Ilyen esetben sokszor megtörténnek a legnagyobb embertelenségek, mert az emberi mivoltában „halálosan megsértett” személy embertelen, halálos választ ad. Itt nincs a mérlegelésnek lehetősége: az embertelen válaszokat el kell utasítanunk. Ugyanúgy, ahogyan az ezeket kiváltó előzményeket is.

Az értéksemlegesség elvéből kiindulva sokan abba a következtetési hibába esnek, hogy minden érték ember által értékelhető, akár átértékelhető. Így kialakulnak – látszólag – az értékek közötti konfliktusok, pedig nem erről van szó, hanem az értékek egy bizonyos körének értékelhetőségéről szóló vitáról, azok vitathatósága természetesnek vételéről vagy alapvető elvetéséről. Itt van a természetes – és jogilag kevésbé körülírható – határa a szabadságjogoknak, így a művészet szabadságának, valamint a humornak mint eszköz használatának is.

Itt van a személyes felelőssége – az emberi képességek egy-egy területén a sokaknál jóval nagyobb tehetséggel megáldott – művészeknek: ahol a jog már nem ad választ, az arendti megfogalmazottságú felelősségükkel élve akár önkorlátozóaknak is kell lenniük – ami már erkölcsi kérdés.

„Nem csoda hát, hogy az erkölcsi érzéseknek ekkora befolyásuk van az életben, bár olyan elvekből fakadnak, amelyek első ránézésre kicsinynek és törékenynek tűnnek. Ezek az elvek azonban társias és egyetemes elvek: bizonyos értelemben az emberiség *pártját* alkotják a vétkek és a zűrzavar, a közös ellenségek ellen.”²⁹

JEGYZETEK

- 1 Pierre Manent: *Politikai filozófia felnőtteknek*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 161. és skk. o.
- 2 Az 1789. augusztus 26-án elfogadott Emberi és polgári jogok nyilatkozata 17 cikkelyéből a 11. cikkely rendelkezik erről
- 3 Koltay András: *A szólásszabadság alapvonalai – magyar, angol, amerikai és európai összehasonlításban*. (PhD-értekezés) Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, Jog- és Államtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2007, 110.
- 4 „(...) a véleménynyilvánítás szabadságának kitüntetett

- szerpe van az alkotmányos alapjogok között, tulajdonképpen »anyajoga« többféle szabadságjognak, az ún. »kommunikációs« alapjogoknak. [...] Tágabb értelemben a véleménynyilvánítási szabadsághoz tartozik a művészi, irodalmi alkotás szabadsága és a művészeti alkotás terjesztésének szabadsága, a tudományos alkotás szabadsága és a tudományos ismeretek tanításának szabadsága. Ez utóbbiak tiszteletben tartásáról és védelméről az Alkotmány 70/G. §-ában külön is rendelkezik.” [30/1992. (V. 26.) AB-határozat, ABH 1992, 167, 170–171.]
- 5 Chronowski Nóra – Drinóczi Tímea – Petrétei József – Tilk Péter – Zeller Judit: Magyar alkotmányjog III. Alapvető jogok. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2006. 596. o. Tilk Péter). Kodifikátor Alapítvány. Pécs, 2013. 41. o.
  - 6 Vö. Cseporán Zsolt: *A művészet szabadságával élő személyek alapjogi helyzete Magyarországon*. In: *A művészet szabadsága – alkotmányjogi megközelítésben* (szerk. Kocsis Miklós – Tilk Péter). Kodifikátor Alapítvány. Pécs, 2013. 41–55. o.
  - 7 Hadi Nikolett: *A művészeti élet szabadsága. Studium Iuvenum Iurisperitorium*. (szerk. Drinóczi Tímea). Pécs 2006. 77. o.
  - 8 Hadi: i. m. 78. o.
  - 9 24/1996. (VI. 25.) AB határozat, ABH 1996, 107, 110
  - 10 Sólyom Péter: *A művészetek szabadsága és az esztétikai ítéletek*. Iustum Aequum Salutare, 2007/2. sz. 97. o
  - 11 Vö. Gyenge Anikó: *Alkotmányossági kérdések a szerzői jogban*. Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle, 2003/5. sz. <http://sztnh.gov.hu/kiadv/ipsz/200310/01-gyenge.html> (2015. 04. 16.)
  - 12 Cseporán: i. m. 54–55.
  - 13 Vö. Theodor Maunz – Günter Dürig (Hrsg.): *Grundgesetz Kommentar*. Verlag CH Beck, München, 1958, 128.
  - 14 Vö. „A szabad véleménynyilvánításhoz való jog a véleményt annak érték- és igazságtartalmára tekintet nélkül védi. [...] Vagyis az egyéni véleménynyilvánítás, a saját törvényei szerint kialakuló közvélemény, és ezzel kölcsönhatásban a minél szélesebb tájékozottságra épülő egyéni véleményalkotás lehetősége az, ami alkotmányos védelmet élvez. [...] Ebben a processzusban helye van minden véleménynek, jónak és károsnak, kellemesnek és sértőnek egyaránt – különösen azért, mert maga a vélemény minősítése is e folyamat terméke.” [30/1992. (V. 26.) AB határozat, ABH 1992, 167, 179] (eredeti)
  - 15 A nemzeti jelképeket illető művészi kifejezések, illetőleg kritikák hangoztatása nem eshet büntetőjogi szankcionálás alá, hanem része a véleménynyilvánítás, illetve a művészet alkotmányos szabadságának.
  - 16 Gyenge Anikó: *Szerzői jogi korlátozások és a szerzői jog emberi jogi háttere*. HVG-ORAC, Budapest, 2010, 171.
  - 17 Ld. „A szabad véleménynyilvánításhoz való jog [...] nem csupán alapvető jog, hanem e jog objektív, intézményes oldalának elismerése egyben a közvélemény, mint alapvető politikai intézmény garantálását is jelenti. A szabad véleménynyilvánítás jogának kitüntetett szerepe ugyan nem vezet arra, hogy ez a jog – az élethez, vagy az emberi méltósághoz való joghoz hasonlóan – korlátozhatatlan lenne, de mindenképpen azzal jár, hogy a szabad véleménynyilvánításhoz való jognak valójában igen kevés joggal szemben kell csak engednie, azaz a véleményszabadságot korlátozó törvényeket megszorítóan kell értelmezni.” [30/1992. (V. 26.) AB határozat, ABH 1992, 167, 178] (eredeti)
  - 18 Gyenge: i. m. (Alkotmányossági kérdések a szerzői jogban.)
  - 19 Erről részletesen lásd: Cseporán: i. m. 70–77.
  - 20 Carl Schmitt: *A politika fogalma*. Budapest, Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor, 2002, 7.
  - 21 A totális ellenség, jog nélküli, aki jognélküli, az a teljes megsemmisítés helyzetével is szembekerülhet. A totális ellenségek oppozíciója nemcsak a párbeszéd lehetőségét szünteti meg, de a másik bármilyen (bármire való) jogának elismerését is, s ezen esetben mindegy, hogy ki volt az elsődleges jogfosztó vagy a jogától megfosztott, a jogon kívüliség válik a viszony jellemzőjévé.
  - 22 Hannah Arendt: *A sivatag és az oázisok*. Budapest, Gond Kiadó–Palatinus Kiadó, 2002, 70–71.
  - 23 Ezek a gondolatok közel hatvanesztendősek.
  - 24 Ezen megállapítás filozófiatörténeti előzménye akár a művészetfogyasztók toqueville-i példájában – jelesül az irodalom olvasói „tömegének állandó gyarapodása és újdonságra való szüntelen szomjazása biztosítja” megállapításban – is megjelenik. In: Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993, 663. De akár a Max Horkheimer és Theodor W. Adorno elgondolásaihoz, különösen a „kulturiparról” szóló elmélkedéseikhez is köthető; részletesen: *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest, Gondolat – Osiris, 1995.
  - 25 Hannah Arendt: *A kultúra válsága*. In: *Múlt és jövő közt*. Budapest, Osiris Kiadó–Readers International, 1995, 207–213.
  - 26 Murray Edelman: *A politika szimbolikus valósága*. Budapest, L’Harmattan, 14–15.
  - 27 I. m. 17.
  - 28 A hívó–nemhívó állampolgárok párbeszédéről, annak lehetőségéről és szükségességéről, valamint a liberális, alkotmányos állami berendezkedés működéséről megrendítő beszélgetést folytatott valamivel több mint egy évtizede két korszakos tudós; ennek szerkesztett formája is olvasható: Jürgen Habermas – Joseph Ratzinger: *A szabadelvű állam morális alapjai*. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat, 2007.
  - 29 David Hume: *Tanulmány az erkölcs alapelveiről*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 101.